

RAMİZ ƏLƏKBƏROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramiz_alakbarli@mail.ru

AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN SÜRVƏ (*SALVIA L.*) CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN BİOMORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan Dalamaçkımilər (Lamiaceae Lindl.) fəsiləsinin Sürvə – Salvia L. cinsinə daxil olan növlərin biomorfoloji, ekocoğrafi xarakteristikası, fitokimyəvi tərkibi, faydalı növləri, xalq və elmi təbabətdə istifadə imkanları, dünyada, Azərbaycanda və Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazilərində yayılması haqqında ətraflı şərh verilmişdir.

Açar sözlər: flavonoid, borneol, linalool, kariofillin, aminin, apigenin.

Tədqiqat bölgəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında *Lamiaceae* Lindl. fəsiləsi bitkilərinin morfoloji, ekoloji, yayılma qanunauyğunluqları, fitokimyəvi tərkibi, tibbi faydalı xüsusiyyətləri və digər istifadə perspektivlərinin aktuallığını nəzərə alaraq, tərəfimizdən bu fəsilə bitkiləri daha geniş şəkildə öyrənilir. Tədqiq olunan fəsiləyə daxil olan növlərin elmi, əənəvi və xalq təbabətində istifadə imkanlarını nəzərə alaraq müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Bitkilərin adları catalogue of life: 2017 annual checklist və sistematikası müasir APG IV (2016) sistemə uyğunlaşdırılmaqla verilmişdir.

Salvia L. – Sürvə (adaçayı) cinsinə daxil olan növlərin əksəriyyətinin kasacıq zəngşəkili, boruvari-zəngşəkili, borulu, ikidodaqlı olub, üst dodağı üçdişikli, dəbil-qəybənzər, oraqvari, alt dodağı isə ikiyə bölünmüş formalıdır. Erkəciyi 2, qısa, xətti-sapvari, adətən uzun, bərabər olmayan dişlidir. Sütuncuğu sapvari, ikipərli ağzıcaqdan ibarətdir. Fındıqcıq meyvələri yumurtavari və ya dairəvi hamardır. Cinsin 500 növü dünyanın əksər ərazilərində, o cümlədən Qafqazda 40 növ, Azərbaycanda isə 27 növ (2 növ mədəni şəkildə əkilir) yayılmışdır [2, s. 115-119; 3, s. 137-139].

Salvia aethiopsis L. – Həbəştian sürvəsi. Çoxillik, ağ yun və ya pambıqabənzər tükcüklüdür. Gövdəsi düz, şişkin, piramidaşəkili budaqlanmaqla, hündürlüyü 25-70 (100) sm-dir. Çiçəkləri geniş piramidal-süpürgəvari, çiçək köbəsi 4-6, bəzən 6-10 çiçəkdən ibarət olur. Kasacıq zəngşəkili, yunabənzər tükcüklü, yuxarı 3 dişciyi üçbucağabənzər, aşağıdakı 2-si isə iridişikli olmaqla, bütün digər dişçikləri bizvari tikanlı sonluqla qurtarır. Çiçək tacı ağ rəngli olub, 12-14 sm-dir. Sütuncuğu tacdan azacıq hündürdür. Fındıqcıq meyvələri 2-2,5 sm, ellipsvari, üçtilli olmaqla, tünd torşəkillidir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında isə meyvələri yetişir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində alkaloidlər, aşı maddələri, flavonoidlər, köklərində diterpenoidlər: salvipizon, xinin, royleanon, yeristə orqanlarında efir yağı, diterpenoidlər: fitol, steroidlər, gövdə, yarpaq və çiçəklərində efir yağları: α -pinen, limonen, borneol, kariofillen, kamfora, toxumlarında 25.3-26.6% piyli yağlar və onların turşuları: palmitin, olein, linol və linolein vardır [8, s. 74-86].

Azərbaycanda yayılması: Abşeron, Qobustan, Böyük Qafqazın şərq, Kür düzən-

likləri. Naxçıvan MR (Badamlı, Ağbulaq, Batabat) və Diabar ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Orta Avropa, Balkan ölkələri, Qafqaz, Krım, Orta və Kiçik Asiya, İran əraziləri

İstifadəsi: Tibbdə vərəmdə tərləmədə və qanhayıxırma əleyhinə istifadə edilir [1, s. 86-93].

Salvia amasiaca Freynet Sinf – Amasiya sürvəsi. Nazik kökümsovları olan çoxillik bitkidir. Gövdəsi tək, bəzən çox, sadə və ya budaqlanan, qısa tükcüklü olmaqla, 20-57 sm hündürlükdədir. Yarpaqları uzunsov-yumurtavari, dəricikli, 4-9 sm uzunluğunda və 5 sm enində, küt olmaqla, əsasından ürəkşəkillidir. Çiçəkləri 15-30 çiçəkli, kasacığı 6-7 mm uzunluğunda, tacı bənövşəyi rəngli olub, erkəkcikləri çiçək tacından hündürdür. Fındıqciq meyvələri 2 mm-dir. İyun-iyul (avqust) aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında isə meyvələri yetişir [1, s. 122-124].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində xiononlar: royleanon, asetoksi-royleanon, oksiroyleanon, yerüstü orqanlarında 0.17-0.29% efir yağı: 1,8 sineol, oksimenton, izomenton, oktanol-3, kamfora, p-burbonen, linalool, linalilasetat, terpinen-4, humulen, izobornil pronionat, terpinil asetat, borneol, α-terpineol, izobornil butirat, izobornil valerat, α-kurkimen, sitronellol, heranilool maddələri vardır.

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan dağlıq və orta dağlıq ərazilərinin (Ərəfsə, Məzrə), quru daşlıq, yığıntı və töküntülərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: İlk dəfə Kiçik Asiyadan elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Tərkibində efir yağı olduğundan ədviyyat kimi istifadə edilir. Avropa və Orta Asiyada pivə, pendir,ət, kolbasa və salatların hazırlanmasında istifadə edilir. Yaxşı balveran bitkidir.

Salvia andrejii Pobed. – Andrey sürvəsi. Çoxillik, gövdəsi 50 sm hündürlükdə, yarpaqları 5-6 ədəd olub, qısa saplaqlı olmaqla, 8 sm uzunluğunda, 4,5 sm enində, üst tərəfi çılpaq və damarlıdır. Çiçək köbəsi 4-6 çiçəkli, kasacığı zəngşəkilli olub, üzərindəki dişcikləri tükcüklüdür. Tacı açıq-bənövşəyi rəngli, 16-18 sm olmaqla, parlıdır. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində 0.08% efir yağı, flavonoidlər, köklərində xionon: tanşinon, yerüstü orqanlarında triterpenoidlər: ursol turşusu, fenolkarbon turşuları: kofein, flavonoidlər: apigenin, kosmosiin, luteolin, sinarozid, henkvanin, toxumlarında 29.7% piyli yağlar: palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır [4, s. 825-827; 8, s. 75-85].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (Buzqov, Nursu) ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Orta Avropa, Balkan ölkələri, Cənubi Qafqaz, Krım, Orta və Kiçik Asiya, İran. İlk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Buzqov ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Tərkibi piyli və efir yağlı olduğundan tibbdə meteorizm, mədə-bağırsaq xəstəliklərində (spazm) bütücü və orqanizm möhkəmləndirici vannalar kimi təyin edilir.

Salvia ceratophylla L. – Kütyarpaq sürvə. Çoxillik oduncaqlı köklərə malik, gövdəsi düz və tükcüklü olub, 20-40 sm-dir. Yarpaqları ağ tükcüklü, çiçək ətrafı yarpaqları yumurtavari, oturaqdır. Kasacığı 10-12 sm, enli zəngşəkilli, tükcüklü, üst dodağı qısa üçbucaqvari, aşağı dodağı isə enli neştərvarıdır. Tacı 1,5-2,5 sm, sarı rəngli, pərli olub, enli ellipsvarıdır. Fındıqciq meyvələri 3 mm olub, tünd qonur rənglidir. May-iyun aylarında çiçəkləyir, iyun-iyul aylarında isə meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Köklərində xionon, toxumlarında 26.1% piyli yağlar və palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır [6, s. 34-48; 8, s. 76-84].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in (Sirab, Nəhəcir, Göynük, Küllüs) və Diabar ərazilərinin əhəngdaşlı torpaqlarda rast gəlinir.

Dünyada yayılması: Balkanlar, Kiçik Asiya və İran. İlk dəfə İran ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Xalq və ənənəvi təbabətdə mədə-bağırsaq xəstəlikləri zamanı istifadə edilir.

Salvia glutinosa L. – Vəzili sürvə. Çoxillik bitki olub, 1-1,5 m, gövdəsi düz olub, tükcüklüdür. Yarpaqları yumurtavari, 15 sm uzunluqda, 9 sm enində, ürəkvari, kənarları dişcikli olmaqla, az tükcüklüdür. Kasa yarpaqları yumurtavari, zirvəsi bütövkənarlıdır. Kasacığı 10-13 sm.

Üst dodağı qısa dişcikli, alt dodağı isə 2 uzun dişciklərdən ibarətdir. Çiçək tacı 3-4 sm uzunluqda, sarı rəngli olub, uzun boruculudur. Fındıqciq meyvələri qonur olub, 3 mm-dir. İyul-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında isə meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində triterpenoidlər: p-amirin, epialnusenol, 11α-hidroksi-p-amirin, fridelin, aşı maddələr, flavonoidlər, apigenin, henkvanin, izokempferid, kumatakenin, ayyanin, retuzin, kempferolun 3,7 dimetil efiri, köklərində xionon: tanşinon, *hamaşçiçəklərində* efir yağı: tuyo, borneol, linalool, kariofillin, triterpenoidlər: α-amirin, ursol turşusu, ali alifatik karbohidratlar: nonakozan, *meyvələrində* steroidlər: xolesterin, kampestrin, stiqmasterin, sitosterin, avenasterin, 27,52% piyli yağlar və onun turşuları: palmitin, stearin, olein, linol və linolein olur.

Azərbaycanda yayılması: Böyük Qafqazın qərb və şərq ərazilərində, (Quba), Lənkəran, Naxçıvan Muxtar Respublikasının (Batabat, Kotam) kölgəli dağlıq ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Orta Avropa və Asiyada rast gəlinir. İlk dəfə Avropadan elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Təbabətdə qankəsici və iltihabsorucu bitki kimi faydalıdır.

Salvia grossheimii D.Sosn. – Qrossheyim sürvəsi. Çoxillik, gövdəsi sadə, qısa tükcüklü olub, 25-50 sm-dir. Yarpaqları saplaqlı, ellipsvarı, 4-12 sm uzunluqda və 1-3 sm enində, yuxarı yarpaqları olduqca kiçik, kasa yarpaqlarına bərabər olub, iti tikanlıdır. Kasacığı 8-10 sm, zəngşəkilli, erkək sütuncuğu kasacıqdan hündürdür. Fındıqciq meyvələri qonur-yaşıl rəngli, olmaqla, torludur. May-iyun (iyul) aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında isə meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində triterpenoidlər: p-amirin, epialnusenol, 11α-hidroksi-p-amirin, fridelin, aşı maddələr, flavonoidlər: 6 apigenin, izokempferid, kumatakenin, ayyanin, retuzin, kempferolun 3,7 dimetil efiri, köklərində xionon: tanşinon, *hamaşçiçəklərində* efir yağı: tuyo, borneol, linalool, triterpenoidlər: α-amirin, ursol turşusu, ali alifatik karbohidratlar: nonakozan, *meyvələrində* steroidlər: xolesterin, kampestrin, stiqmasterin, sitosterin, avenasterin, 27,52% piyli yağlar və onun turşuları: palmitin, stearin, olein, linol və linolein olur [8, s. 74-82].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in aşağı və orta dağ qurşaqlarında (Ərəfsə, Ləkətağ, Göynük) və Zəngilan ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Cənubi Qafqaz. İlk dəfə Naxçıvan MR ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Təbabətdə mədə, ağciyər xəstəlikləri, revmatizm və nevralgiyada istifadə edilir.

Salvia hydrangea DC.ex Benth – İlanbəz sürvə. Yarımkol bitki olub, 50 sm hündürlükdə, yarpaqları qıvrım tükcüklü, sarımtıl-yaşıl, lələkli-böllünmüş, qısa saplaqlı olub, ellipsvarıdır. *Hamaşçiçəkləri* 4-6 çiçəkli, kasacığı zəngvari, meyvələri bölünmüş, bə-

növşəyi olub, 2 sm-dir. Çiçək tacı çəhrayı, üst dodağı düz, alt dodağı enli dərin oyucuqlu olmaqla, yandan ellipsvari qatlanmışdır. Dişicik ağzı qırmızı rəngli, sütuncuğu taacdan hündürdür. Fındıqciq meyvələri 3 mm olub, qəhvəyi rənglidir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində flavonoidlər: pektolinarin, asetilpektolinarin, pektolinarigenin, *köklərində* xinin, toxumlarında piyli yağlar və onun turşuları: labellen, A eykozen vardır.

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (Külüs, Şahbuzkənd) ərazilərində rast gəlinir.

Dünyada yayılması: Bütün Qafqaz ölkələrində yayılmışdır. İlk dəfə İrandan elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Tibbdə qanqəscisi, bürüyücü, sidikqovucu və öskürəkəscisi təsirinə görə işlədilir.

Salvia limbata C.A.Mey. – Köbəli sürvə. Çoxillik, gövdəsi düz, budaqlanan olmaqla, 25-70 sm-dir. Yarpaqları saplaqlı, 4-12 sm uzunluqda və 1-3 sm enində oturaq olub, iti tikanlıdır. Kökətrafi yarpaqları ellipsvari, 5-11 sm uzunluqda və 3,5-7,5 sm enində, ürəkşəkilli, kənarları kütüdiçikli gövdə yarpaqları qısa saplaqlı olmaqla, oturaqdır. Kasa yarpaqları kiçik, neşərtəvari və itiüclüdür. Çiçək köbəsi 2-6 çiçəklidir. Çiçək tacı çəhrayı, kasacıqdan uzun olmaqla, ağ tükcüklüdür. Kasacığı zəngşəkillidir. Erkəkciyi taacdan hündürdür. Fındıqciq meyvələri 3 mm, tünd rəngli olmaqla, torludur. May-iyun aylarında çiçəkləyir [5, s. 42-43].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində flavonoidlər, *köklərində* xinin: tanşinin, toxumlarında 31% piyli yağlar və onun turşuları: palmitin, stearin, olein, linol və linolein olur [6, s. 34-47].

Azərbaycanda yayılması: Cənubi Qafqaz və Talış ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Balkanlar, Kiçik Asiya və İran. İlk dəfə İran ərazisindən verilməmişdir.

İstifadəsi: Çiçəklərinin məhlulu sinir həssaslığı, ağciyər və dəri xəstəliklərində istifadə edilir.

Salvia pachystachya Trautv. – Enli-sümbül sürvə. Yarımkol olub, 20-40 sm-dir. Gövdə və kökləri adətən yarıxan tükcüklü olub, çiçəkləri uzun tükcüklüdür. Yarpaqları kəkili, uzun saplaqlı olub, kirpikçiklidir. Kasacığı 10-15 mm olub, metalabənzər damarlıdır. Tacı ağimtil, 3-4 sm olub, qıvrım tükcüklüdür. Üst dodağı düz, alt dodağı isə dairəvi pərlidir. Fındıqciq meyvələri 3 mm, hamar olub, tünd torludur. May-iyul aylarında çiçəkləyir.

Fitokimyəvi tərkibi: *Köklərinin* tərkibində xinin: royleanon, asetoksiroyleanon, oksiroyleanon, çiçəklərində 0.1% efir yağı olur [8, s. 78-83].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (Qaraquş, Buzqov) və ərazilərində rast gəlinir.

İstifadəsi: Çiçəklərinin dəmləməsi tonuslandırıcı kimi ürək nevrozunda işlədilir.

Salvia nachiczewanica Pobed. – Naxçıvan sürvəsi. Çoxillik, oduncaqlı, düz, metalabənzər tükcüklü olmaqla, 22-28 sm-dir. Yarpaqları ellipsvari, 5-10 sm uzunluqda, 4 sm enində olub, sıx keçəvari tükcüklüdür. Kökətrafi yarpaqları qısa saplaqlı, oturaq olub, kənarları kirpikçiklidir. Çiçəkləri qısa saplaqlı, 2-4 ədəd yalançı köbəli olub, süpürgəvari çiçək qrupunda toplanmışdır. Kasacığı boruvarı zəngşəkilli, 17 mm, metalabənzər tükcüklü və qısa bizvari dişçiklidir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində karbohidratlar: saxaroza, fruktoza, qlükoza, *köklərində* xinin: royleanon, asetoksi- və oksiroyleanon, dezasetinemoran, *toxumlarında* 29,8%

piyli yağlar və onun törəmələri olan miristin, palmitin, stearin, olein və linol turşularından ibarətdir.

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (Dizəçay, Kotam) əraziləri.

Dünyada yayılması: İlk dəfə Ordubad rayon Dizəçay ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Orqanizm möhkəmləndirici, bağırsağ xəstəliklərində antiseptik və spazmolitik təsirlidir.

Salvia sclarea L. – Ənbər sürvə. Çoxillik, gövdəsi 100-140 sm-dir. Aşağı yarpaqları saplaqlı, yumurtəvari, yuxarısı yaşıl, sıx tükcüklü çəhrayı rəngli olub, itiüclüdür. Çiçəkləri süpürgəvarıdır. Kasacığı 10-12 mm, tükcüklü olmaqla, uzun bizvari-itiüclüdür. Tacı 2-3 dəfə kasacıqdan uzun, çəhrayı olub, uzunsov yanlıdır. Erkəkciyin bənövşəyi rənglidir. Fındıqciq meyvələri 2-3 mm qonur olub, torludur. İyul ayında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında isə meyvələri yetişir [7, c. 34-48].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibi 0.03% efir yağı, alkaloidlər, 0.2% kumarin, 0.25% flavonoid, *köklərində* xinin: tanşinin, *yerüstü orqanları* 0.19-0.6% efir yağı, *toxumlarında* 27.4% piyli yağlar və onun törəmələri: miristin, palmitin, stearin, olein, linol, linolein turşuları vardır [8, s. 74-75].

Azərbaycanda yayılması: Şərqi və cənubi Qafqaz və Naxçıvan MR-də yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Avropa, Orta Asiya, Krım, Balkanlar və İran. Quru daşlıq, kolluq, çəmənlik, çay kənarları və əkin sahələrində yayılmışdır. İlk dəfə Suriya ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Bol efir yağlı olduğundan tibbdə poliartrit, osteomieli xəstəliklərində müalicəvi vannalar kimi applikasiyada, deformasiyaedici artroz və trofik yaralarda istifadə edilir. Xalq təbabətində böyrəkdaşı, revmatizm, taxikardiya və difteriya xəstəliklərində südlə qəbul edilməsi məqsəduyğundur. Sinir sarsıntılarında beyindəxili qan dövranının tənzimi zamanı faydalıdır.

Salvia spinosa L. – Tikanlı sürvə. Çoxillik, gövdəsi düz, metalabənzər tükcüklü olub, 50 sm-dir. Aşağı gövdə yarpaqları saplaqlı, ellipsvari, 16 sm uzunluqda, 4-10 sm enində, ürəkşəkilli olmaqla, pərlı və dairəvidir. Çiçək saplağı 2-4 mm-dir. Tacı 2-2.5 mm, ağ, oyuqlu, kənarları dişçikli olub, pəri yanlardan uzunsovdu. Kasacığı 15-20 mm-dir. Fındıqciq meyvələri 3 mm olub, torludur. Aprel-iyun aylarında çiçəkləyir, iyun-iyul aylarında isə meyvə verir [7, s. 34-48].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibi 0.03% efir yağı, alkaloidlər, 0.2% kumarin, 0.25% flavonoid, *köklərində* xinin, *yerüstü orqanları* 0.1-0.5% efir yağı, *toxumlarında* 23.8% piyli yağlar və onun törəmələri: miristin, palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır [6, s. 36-39].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (Darıdağ, Boyəhməd, Paradaş, Ərəfsə, Nəhəcir) ərazilərində gilli töküntülərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Orta Asiya, cənubi Qafqaz və İran əraziləri.

İstifadəsi: Ənbər sürvədə olduğu kimi istifadə edilir.

Salvia suffruticosa Montbr. et Auch. ex Benth. – Aleksandr sürvəsi. Yarımkoldur, gövdəsi budaqlanan olmaqla, 40 sm-dir. Gövdə yarpaqları ləkəvari, burulmuş, zirvəsi iti, tükcüklü olub, zirvə segmenti iri yanlıdır. Kasacığı 8-10 sm, zəngşəkilli, ağimtil tükcüklü, üst dodağı dişçikli, düz, aşağı dodağı isə ellipsvari pərlidir. Çiçək tacı kasacıqdan uzun olmaqla, tükcüklüdür. Erkəkciyi üst dodağa sıx birləşmişdir. İyun aylarında çiçəkləyir və iyun-iyul aylarında isə meyvə verir [8, s. 85].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibi flavonoidlər: pektolinarin, asetil-pektolinarin, *kökləri* xinin: tanşinin, antiprotozozy və bakteriostatik təsirlidir [8, s. 75-76].

Azərbaycanda yayılması: Naxçıvan MR-in dağlıq (İlanıdağ, Biçənək, Nürğüt, Pəzməri, Ərəfsə, Ləkətağ) ərazilərinin gilli töküntülərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Cənubi Qafqaz. İlk dəfə Naxçıvan MR ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Dekorativ bitkidir, dəri məmulatlarının qəhvəyi rəngə boyanmasında istifadə edilir.

Salvia syriaca L. – Suriya sürvəsi. Çoxillik ot bitkisi olub, qısa tükcüklüdür. Gövdəsi sarımtıl-yaşıl, qısa tükcüklü, çiçəkləri uzun tükcüklü olub, 20-40 sm-dir. Yarpaqları uzunsov-yumurtavari, əsası ürəkşəkilli olub, 5-12 sm-dir. Hamaşçiçəkləri qalxanabənzər olub, çiçək köbəsi 2-6 ədəddir. Kasacıqı zəngəşəkilli, 8 sm. qısa tükcüklü olub, üçbucaqvari-neştəvari dişçiklidir. Çiçək tacı 8-11 sm, qısa tükcüklü, üst dodağı az qatlanan, alt dodağı isə enli, orta pərlə və uzunsov yanlıdır. Fındıçıq meyvələri ellipsvari 2,5-3 mm olub, torludur. İyun ayında çiçəkləyir, iyul ayında isə meyvə verir.

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində saponinlər, alkaloidlər, aşı maddələri, kumarinlər, flavonoidlər: pektolinarin, asetilpektolinarin, köklərində triterpensaponinlər, alkaloidlər, kumarinlər, xinin: tanşinin, yerüstü orqanlarında 0.12% efir yağı, 63% sineol, α -pinen, limonen, p-pinen, terpinolen, linalool və aşı maddələri olur [3, s. 236; 8, s. 77-79].

Azərbaycanda yayılması: Cənubi Qafqaz, Naxçıvan MR-in aşağı və orta dağlıq qurşaqlarında (Biçənək, Nürğüt, Pəzməri, Ərəfsə, Göynük) və Diabar ərazilərində rast gəlinir.

Dünyada yayılması: Uzaq Şərqi və İran. İlk dəfə Uzaq Şərqi ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Xalq təbabətində immunitetin artırılmasında, sinir xəstəlikləri zamanı sakitləşdirici və beyindəxili qan dövranının tənzim edilməsində istifadə edilir.

Salvia tesquicola Klok. & Pobed. – Quruçöl sürvəsi. Çoxillik olub, gövdəsi düz, tükcüklü, yarpaqları uzunsov-yumurtavari, 8-12 sm, hər iki tərəfi narın tüklü, kənarları gəmirilmiş dişçikli, qısa saplaqlı, bənövşəyədir. Kasacıqı 8 mm, sıx tükcüklü, üst dodağı 3 qısa dişçiklidir. Çiçək tacı 8-12 sm, göy-bənövşəyi rənglidir. Fındıçıq meyvələri 1,5 mm, üçtilli kürəvari olub, qonur rənglidir. May-iyul (avqust) aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında isə meyvə verir [7, c. 35-46].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində flavonoidlər, köklərində xininlər: royleanon, asetoksiroyleanon, oksiroyleanon, dizasetil royleanon, toxumlarında 40% piyli yağlar və miristin, palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır [8, s. 76-78].

Azərbaycanda yayılması: Böyük Qafqazın şərq, şimal və cənub ərazilərində (Quba), Naxçıvan MR-in aşağı və orta dağlıq qurşaqlarında (Pəzməri, Vənənd, Nürğüt, Ərəfsə, Bəyähməd, Nəhəcir, Göynük, Qazançı) və Diabar ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Bütün Qafqaz, Orta və Cənubi Avropa, Qərbi Sibir və Orta Asiya əraziləri.

İstifadəsi: Təbabətdə qastrit, spazm, atonik qəbizlik və iltihab əleyhinə qarşı istifadə edilir.

Salvia verticillata L. – Qırçınılı sürvəsi. Çoxillik sadə, gövdəsi düz, çoxsaylı budaqlanan tükcüklərdən ibarət olub, 15-80 sm-dir. Yarpaqları saplaqlı, yumurtavari, 4-13 sm uzunluqda, ürəkvari əsasə malik iti, kənarları gəmirilmiş dişçiklidir. Çiçək köbəsi çoxçiçəkli (20-40), aşağı budaqları düzqalxan olmaqla, saplaqlıdır. Kasacıqı 6 mm, ağ tükcüklüdür. Çiçək tacı bənövşəyi, qısa tükcüklü olub, iri pərlidir. Fındıçıq meyvələri 2 mm, ellipsvari, olmaqla, qonur rənglidir. İyun-avqust aylarında çiçəkləyir, iyul-sentyabr aylarında isə meyvə verir [7, c. 36-37; 8, s. 83-84].

Fitokimyəvi tərkibi: Tərkibində karbohidratlar: fruktoza, saxaroza, qlükoza, triterpenoidlər: ursol, olein, kratalqol, virqat, betulin turşusu, steroidlər: sitosterin, üst maddələri, kumarinlər: eskuletin, flavonoidlər: hidroksilyuteolin, çirsimaritin, antosian, köklərində xinin: royleanon, yerüstü orqanlarında 0.05-0.08% efir yağı, diterpenoidlər: 0.06% fitol, triterpenoidlər: 0.45% ursol turşusu, 0.05% steroidlər, meyvələrində steroidlər: kamepestrin, sitqmasterin, sitosterin, avenasterin, 21.3% piyli yağlar və onların turşuları: palmitin, stearin, olein, linol, linolein, *toxumlarında* piyli yağlar, miristin, palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır [8, s. 82-83].

Azərbaycanda yayılması: Bütün Azərbaycanı düzənlikdən, yüksək dağlıq ərazilərə qədər (2500 m) yayılmışdır. Böyük Qafqazın şimal, şərq və cənub ərazilərində (Quba), Naxçıvan MR (Badamlı, Payız, Biçənək, Nursu) və Diabar ərazilərinin aşağı və orta dağlıq qurşaqlarda yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Bütün Qafqaz, Qərbi Sibir, Orta Asiya və Balkanlar. İlk dəfə Avstriya ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Tərkibində efir yağı olduğundan ədviyyat bitkisi kimi faydalıdır. Pivə, pendir, ət, kolbasa və salatların hazırlanmasında istifadə edilir. Immunitetin artırılmasında, beyin qan dövranının normalaşdırılmasında, spazmın götürülməsində istifadə edilir.

Salvia virgata Jacq. – Çubuq sürvəsi. Çoxillik, gövdəsi düz, çiçəkləri sıx və metalabənzər tükcüklü, 40-100 sm-dir. Yarpaqları saplaqlı, qısa ayaqlı, ellipsvari, 5-15 sm olub, əsası ürəkşəkillidir. Hamaşçiçəkləri uzunsov, səbətəbənzər, kasacıqı 9 mm, zəngəşəkilli, metalabənzər tükcüklü və bizvari itüclüdür. Çiçək tacı açıq-bənövşəyi rəngli olub, küt pərlidir. Fındıçıq meyvələri 2 mm diametrlidir, olub, tünd qonur rənglidir. İyun-avqustda çiçəkləyir və meyvə verir [7, c. 36-42; 8, s. 84].

Fitokimyəvi tərkibi: Köklərində xinin: royleanon, asetoksi-royleanon, oksiroyleanon, nemoron, dezasetil-nemoron, yerüstü orqanlarında efir yağı vardır [5, s. 44-47; 8, s. 75-76].

Azərbaycanda yayılması: Bütün Azərbaycanı düzənlikdən aşağı və orta dağlıq ərazilərə qədər yayılmışdır. Samur-Şabran, Quba, Böyük Qafqazın bütün ərazilərində, Naxçıvan MR (Boyähməd, Nürğüt, Ələhi, Nəsirvaz, Pəzməri), Diabar və Lənkəran ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Cənubi, şərq Qafqaz və İran əraziləri. İlk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonun Konqor-Ələngəz ərazisindən elmə daxil edilmişdir.

İstifadəsi: Ədviyyatlı olduğundan pendir, ət, kolbasa, salat və digər yeyinti məmulatlarının hazırlanmasında istifadə edilir. Balverən bitkidir.

Salvia viridis L. – Yaşıl sürvəsi. Çoxillik, gövdəsi düz olmaqla, 10-35 sm-dir. Yarpaqları yumurtavari-uzunsov, 2-5 sm uzunluqda olub, kənarları xırdadişçiklidir. Zirvəsi dairəvi, ürəkşəkilli, kənarları sıx tükcüklü, kökətrafi yarpaqları ellipsvari olmaqla, kirküçüklüdür. Çiçək köbəsi 4-6 çiçəklidir. Kasacıqı borusəkilli, meyvələri 12 mm, tükcüklü olub, bizvari itüclüdür. Kasacıqı 9 mm, zəngəşəkilli, metalabənzər tükcüklüdür. Çiçək tacı açıq-bənövşəyi rəngli, metalabənzər tükcüklü olub, küt pərlidir. Fındıçıq meyvələri 2 mm diametridə kürəvari olub, tünd qonur rənglidir. İyun-avqust aylarında çiçəkləyir və meyvə verir [7, c. 36-37; 8, s. 81-83].

Fitokimyəvi tərkibi: Köklərində xininlər, yerüstü orqanlarında efir yağı, flavonoidlər, *toxumlarında* piyli yağlar və onun törəmələri: palmitin, stearin, olein, linol və linolein turşuları vardır.

Azərbaycanda yayılması: Azərbaycanın düzənliklərindən aşağı və orta dağlıq ərazilərə qədər yayılmışdır. Naxçıvan MR-in dağlıq (Ərəfsə, Boyähməd, Pəzməri) ərazilərində yayılmışdır.

Dünyada yayılması: Cənubi və şərq Asiya, Balkan ölkələri və Kiçik Asiya.
İstifadəsi: Yerüstü hissələrindən xalq təbabətində hiposait qastrit, pnevmoniya,

bronxit və hipertoniya xəstəliyinin ilkin mərhələlərində istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyeva N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı: Letterpress, 2011, 188 s.
2. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (*Ali sporlu, çilpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər*). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 351 s.
3. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M., Ələkbərov R.Ə. və s. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəsmi dərman bitkiləri. Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2014, 431 s.
4. *Thymus hyemalis* Lange (*Lamiaceae*) – Новый вид для флоры Азербайджана // Бот. жур., С.-Петербург, 2014, т. 99, № 7, с. 825-827.
5. Гроссгейм А.А. Краткий очерк растительного покрова Азербайджана. Т. VI, Баку: Изд-во Аз ФАН СССР, 1938, 56 с.
6. Прилипка Л.И. Растительные отношения в Нахичеванской АССР. Т. VII, Баку: Изд-во Аз ФАН СССР, 1939, с. 34-48.
7. Растительные ресурсы СССР. Т. VI, С.-Петербург: Наука, 1991, с. 34-48.
8. Флора Азербайджана. Т. VII, Баку, 1957, с. 74-86.

Рамиз Алекперов

БИОМОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВ РОДА ШАЛФЕЯ (*SALVIA L.*) ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье изложены данные о биоморфологических и биоэкологических особенностях и географическом распространении видов рода *Salvia L.* семейства *Lamiaceae* Lindl. (губоцветные), а также указаны перспективы использования, сроки цветения и плодоношения. В результате фитохимических анализов некоторых видов изучен их химический состав. В надземных частях растений содержатся флавоноиды – карвакрол, сесквитерпены, геранилацетат, аскорбиновая кислота и дубильные вещества.

Ключевые слова: флавоноиды, борнеол, линалоол, карйофиллин, амирин, апигенин.

Ramiz Alakbarov

BIOMORPHOLOGICAL FEATURES AND USE PROSPECTS OF THE *SALVIA L.* GENUS IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The paper contains data on the biomorphological and bioecological features and geographical distribution of species, the genus *Salvia L.*, the family *Lamiaceae* Lindl., as well as the prospects for use, the timing of flowering and fruiting. As a result of phytochemical analyses of some species, the chemical composition was studied. In the aerial parts of plants contain flavonoids – carvacrol, sesquiterpenes, geranylacetate, ascorbic acid and tannins.

Keywords: flavonoids, borneol, linalool, caryophylline, amyrin, apigenin.

(Akademik Tariyel Talibov tərəfindən təqdim edilmişdir)